

Civilno društvo – pojam, definicija i teorijski diskursi

U poslednjim godinama pojam civilnog društva našao je jedan istaknut interes u javnom diskursu. Pošto je pojam za dugo vremena bio dospio u zaborav, bili su to prije svega politički ateri i neki socijalni filozofi, koji su ga ponovo oživjeli. Na toj ravni su krajem 70-tih i početkom 80-tih godina prošlog stoljeća bili prije svega istočno-evropski intelektualci, koji su se služili ovim pojmom kod eksplikacije njihovih političkih predstava, stavova etc. Sa pojmom civilno društvo oni su opisivali svaku mrežu opozicionih grupa, diskusionih krugova i organizacija, koja se suprotstavljala totalitarnom režimu, da bi se time djelovalo na završetak komunističke partijske diktature. Od Istočne Evrope i Latinske Amerike bio je pojam civilnog društva kasnije prenesen u zapadno-evropski politički diskurs. U miljeu novih socijalnih pokreta ovaj je termin prije svega upotrebljavan za označavanje jednog radikalno demokratskog projekta sukcesivnog proširenja demokratskih mogućnosti participacije i prava na slobodu; sa entropijom komunističkog ekspreimenta civilnodruštveni projekt se ponudio gotovo kao (utopijski) zamjenski kandidat za zapadno-evropsku lijevicu. Pored toga, pojam civilnog društva već je odavno napustio usko okruženje dnevno političkih aktivnosti i preko različitih puteva se doselio u ovovremeni društveno-teorijski i političko-partijski diskurs.

Česta upotreba termina civilnog društva nije bezuslovno vodila objašnjenju sadržaja pojma. Ovaj pojam se opire, kako je više puta napisano, protiv jasnih definicija i preciznih formulacija. Bez pretjerivanja se može reći, da je pojam civilnog društva praćen nizom nejasnosti i nepreciznosti. Ovakvoj polivalentnosti značenja pojma moguće je da su najprije doprinjele okolnosti, da ovaj pojam, kako je već naznačeno, nalazi primjenu u različitim socijalnim, političkim i teorijskim kontekstima. Za višeznačnost pojma trebala bi pored toga biti odgovorna činjenica, da se semantika civilnog društva nadovezuje na jednu povijesno dugu, prilično kompleksnu političko-filozofsku tradiciju.

Sljedeća razmišljanja koncentrišu se na to, da budu predstavljene društveno-teorijske implikacije paradigme civilnog društva. Za razumjevanje ovovremenih diskusija čini se da bi bilo smisljeno, najprije kratko se upustiti u opsežnu istoriju teorije i pojma civilnog društva (1). Potom, deskripcija opštih i relevantnih karakteristika civilno-društvenih

diskursa omogućuje uvod u aktuelne teorije (2). Na kraju teksta će biti predstavljeni deficiti i inkongruencije između različitih diskursa civilnog društva (3).

1. Socijalno-istorijske i teorijsko-pojmovne implikacije pojma civilnog društva

Civilno društvo (građansko društvo) je klasični pojam evropske političke filozofije, koji se poziva na pojam političkog aristotelizma *politike koinonia* i doslovno preveden znači otprilike kao udruženje građana ili lokalna zajednica građana. Istorija pojma civilnog društva počinje sa političkom filozofijom aristotelizma. Premise aristotelovskog poimanje politike i društva čine shvatanja, da je čovjek po prirodi politički individuum. Politički svijet nije dakle pojmljen u antinomiji prema prirodi; on važi naprotiv kao sfera ospoljenja i savršenosti ljudske prirode. Aristotel naglašava, da od mnogobrojnih, empirijski egzistentnih zajednica jedna na poseban način otjelovljuje imanentni i sa tim istinski način života čovjeka – naime civilno društvo (*koinonia politike*, lat. *societas civilis*), koje biva pojmljeno kao od uticaja vlasti (moći) slobodna asocijacija Slobodnih i Jednakih građana. Pri tome, civilno društvo nije jedan predržavni ili izvandržavni javni prostor, nego jedna politički integrisana (državna) zajednica, u kojoj se građani sa intencijom uzornog i srećnog života okupljaju. Civilno društvo je ovdje sinonim za kartel moći autentične lokalne zajednice građana (polis).¹ Moderna dinstinkcija između države i civilnog društva bila je nepoznata antici, jer su oba pojma upotrebljavani kao sinonimi. U grčkom političkom diskursu služila je samodestripcija političke zajednice kao polis isto tako, da se povuče jasna kontrastna linija razdvajanja prema vani, nasuprot onima, koji nisu civilnodruštveno u jednom polisu socijalizirani, naime takozvani barbari.

Aristotelovo razumjevanje polisa odnosno civilnog društva zasniva se na aristotelovskom republikanizmu, koji se odnosi na uzorne i slobodne građane. Kod građana, koji participiraju u političkoj zajednici, radi se prije svega o muškim građanima, posjednicima odnosno upraviteljima domaćinstava, koji se na osnovi ekonomske autonomnosti i slobodnog vremena kao Jednaki i Slobodni odnose jedan prema drugom. Za političku filozofiju aristotelizma je interesantno, da je političko-društvena sfera bila shvaćenja u jednoj kauzalnoj antinomiji prema privatnoj i ekonomskoj sferi. Svijet kućne zajednice, *oikos*, u kojoj se gospodarska opskrba dešava, bazira se na formama faktičke

---

¹ Adloff, 2005: str. 17.

prisile; upravitelj kućne zajednice vlada, paternalistići ili despotski, Slobodnima sa umanjenim pravima (žene), Još ne slobodnima (djeca) i Neslobodnima (robovi). Suprotno nego polis, privatni svijet je dakle determinisan kroz asimetrične odnose moći; ljudi se susreću u domaćinstvu kao principijelno Nejednaki. U njegovoj knjizi „*Politika*“ navodi Aristotel, da ljudi žive u različitim zajedničkim sferama: prvo polis se sastoji od familija i domaćinstava odnosno sela; drugo stanovnici polisa se klasificiraju na slobodne građane i nelsobodne (negrađane, sluge, robovi). Samo slobodni participiraju u sferi političkog, dok neslobodni za privatna domaćinstva odnosno sferu ekonomskog (oikos) ostaju vezani. Politička vlast u Ateni je vlast slobodnih nad slobodnima na osnovu prava, dok se istovremeno privatna, ekonomska vlast vrši nad neslobodnim (robovi) i slobodnim sa umanjenim pravima. Iz toga proizilazi, da uprkos enormnim pomjeranjima značenja, pojam civilnog društva nije nikada izgubio sadržajno značenje, da se građani samostalno samodefinišu, da se oni slobodno i politički autonomno trebaju samoorganizovati.² Politička filozofija aristotelizma je značajno uticala na evropska shvatanja socijalnih i političkih odnosa zajednice; što više može se napisati, da je politički aristotelismus do 17. stoljeća predstavljao neosporavanu, obaveznu osnovu političkog mišljenja. Ovo se nije promijenilo ni kroz činjenicu, da srednjovjekovna kršćanska recepcija aristotelizma preduzima pojedine modifikacije osnovnog sistema mišljenja; Thomas von Aquin suprotstavlja civilnom društvu (*societas civilis*) jednu deističku zajednicu (*communitas divina*).

Već aristotelizmus govori o civilnom društvu i označava sa tim u uopštenom smislu političku zajednicu. Ovako definisanje pojma se održalo dugo vremena i tek između 1750 i 1850 došla su do izražaja moderna, alternativna tumačenja pojma, koja se sa autorima povezuju kao što su Locke, Montesquieu, Ferguson, Hegel und Tocqueville. Pored toga, novovjekovna filozofija društvenog ugovora (Locke, Hobbes) sprovodi jedno jasno odvajanje od premisa političkog aristotelizma. Za dalju istoriju pojma interesantna su još i razmišljanja engleskih filozofa i politekonomske teoretičara (Adam Ferguson, Adam Smith), koji sa njihovim refleksijama reaguju na započeti proces industrijalizacije i modernizacije. Prema shvatanjima ovih teoretičara pored političkih dešavanja osobito ekonomski procesi socijaliziraju i civiliziraju individue. Kod Smith ovo shvatanje došlo je do izražaja na sljedeći način, da civilno društvo (*civil society*), pojmljeno kao ekonomski i

---

² Ibid., str. 18.

svojinski poredak, povezuje individuu u jedan samoregulirajući socijalni totalitet. Ekonomija otuda nije više ograničena na privatnu sferu domaćinstva, nego ekonomsko posjedovanje (vlasništvo) važi sada obrnuto kao osnova socijalnih interakcija. Ovdje se civilno društvo jasno ograničava od države, ali još ne posebno kontrastno od nastajuće tržišne ekonomije.

U hegelijanskoj filozofiji prava radi se prije svega o povezivanju antičkog etosa sa modernom slobodom pojedinca. Na ovo se nadovezuje aksiološko vrednovanje intermedijarnih korporacija kao i razmišljanja novonastale političke ekonomije. U odnosu prema političkom aristotelizmu razlikuje on u njegovom pravnoj filozofiji „*Grundlinien der Philosophie des Rechts*“ strogo između *građanskog društva i političke države* i time doprinosi razrješenju formule identiteta države i društva. Politički hegelijanizam razumije pod građanskim društvom u prvoj liniji ekonomski preko tržišta posredovani sistem sveobuhvatne zavisnosti, u kome individua zadovoljava svoje potrebe. Pojam građanskog društva segmentira Hegel u tri sustema: ekonomski sistem potreba, pravni nadzor i oblast policije i korporacija. Kroz kapitalističke procese nastala forma društvenog totaliteta je prema hegelijanizmu determinisana kroz nužnost, a ne kroz slobodu; u građanskom društvu svako je za sebe svrha i pri tome konstituirani totalitet postaje samo sredstvo.³ U tom pogledu, obrazuje građansko društvo carstvo individualnih interesa, zacijelo jedno carstvo antinomičnosti, unutar kojeg kapitalističko robno podruštvljenje na jednoj strani vodi ka uvećavanju bogatstva, ali na drugoj strani prema zavisnosti i pauperizmu. Tako je otuda Hegel zaključio: da su sa kapitalizmom povezane opasnosti rastućih socijalnih nejednakosti i pauperizacija nižih klasa. Pomirenje antinomije između posebnog i opšteg očekuje politički hegelijanizam iz ovog razloga ne od ekonomije, nego od političke države, kojoj je pripisan zadatak, da omogući razumno sjedinjenje pojedinačnog u jednu najvišu, opštu moralnost. Država je po sebi i za sebe ospoljenje razuma, u kome moralna ideja jedinstva opšteg i pojedinačnog postaje stvarnost.⁴ Za Hegela postoji građansko društvo dakle ne samo iz ekonomske konkurencije i antagonizama, nego isto tako postoje kanali interesne artikulacije i političke participacije. Ali, tek na ravni državnog djelovanja suprotstavljeni interesi su

---

³ Hegel promatra građansko društvo kao jednu sferu, u kojoj je homo oeconomicus dominantna socijalna figura. Građansko društvo Hegel označava kao društvo ekonomskog građanina, bourgeois, koji njegove privatne interese, sklonosti i potrebe bezobzirno slijedi. Ova sfera slobodne ekonomske komunikacije izražena je kroz antagonizme i konkurenciju.

⁴ Hegel, 1972: str. 215.

razriješeni. Civilno društvo prema tome, ima jedan neprolazni, partikularni momenat, koji tek na ravni države može biti transformisan u univerzalitet.

Hegelijanskom shvatanju, da država na idealan način izražava pomirenje opšteg i posebnog, odlučno se Marx suprotstavio. Država ne otjelovljuje po njemu opšti interes, nego jedan poseban, partikularni (klasni) interes; država prema tome, nije ništa drugo nego jedan instrument, sa kojim vladajuće klase politički osiguravaju njihovu ekonomsku vlast. Sa materijalističkim preokretom hegelijanske dijalektike gubi država njenu privilegovanu poziciju, da antinomije društva u visokom stepenu pacificira; umjesto toga politička je država kao "iluzorno zajedništvo" raskrinkana. Kod sve kritike, koju Marx na hegelijansku pravnu i političku filozofiju vrši, u materijalističkom shvatanju preduzeta pojmovna distinkcija između građanskog društva i političke države nije doživjela negaciju. Naprotiv, mladi Marx opisuje razdvojenost između društva i države kao jedan historijski proces diferencijacije, koji vodi podvostručenju stvarnosti. Moderni je individuum istovremeno *citoyen* i *bourgeois*, i isto tako učesnik u političkoj državi i ekonomskom sistemu. Pod pojmom građansko društvo razumije Marx modernu, kapitalističku organizaciju materijalnih uslova života,⁵ u kojoj građanski slojevi obrazuju vladajuću klasu; iz ovog razloga u „*Njemačkoj ideologiji*“ građansko društvo je definisano kao društvo (vladajućeg) građanstva, kratko: kao "buržoasko društvo" i označava sa tim na privatnom vlasništvu sredstava za proizvodnju ekonomski i socijalni poredak. Pojam ispunjava sada integrativnu funkciju i odvaja građansko društvo ne samo od države, nego i od budućeg „socijalističkog“ i „komunističkog“ društva. Kapitalistički oblik proizvodnje predstavlja za Marx društvenu bazu, naprotiv političku državu on uvrštava u suprastrukturu. Pri tome je ovo za njegova shvatanja presudno, da podvostručenje stvarnosti, odnosno razdvajanje između kapitalističkog oblika proizvodnje i političke države biva pojmljeno ponovo kao jedan historijski produkt samodestruktivnosti (konfliktnosti) ekonomske baze. Sa radikalnom emancipacijom svih oblika ljudskog parksisa ukidaju se i svi društveni antagonizmi, pa se otuda Marx nada istovremenom odumiranju države i sa ovim kraju podvostručenja socijalne stvarnosti.⁶

---

⁵ Adloff, 2005: 36.

⁶ Može se jasno pretpostaviti, da se Marx sa ovim shvatanjima daleko udaljio od aristotelovske primjene pojma. Kod Aristotela je sa pojmom civilnog društva svaka političko-državna sfera pojmljena, u kojoj građani (*citoyen*) solidarno kao Slobodni i Jednaki nastupaju, dok Marx pod građanskim društvom razumije klasno strukturiranu, kapitalističku organizaciju materijalne proizvodnje. U „*Kritik der Politischen*

Svakako, ne treba nespomenuto ostati, da su isto tako unutar marksističke filozofske misli postojali pokušaji, da se pojmu civilnog društva, od strane Marksa istrgnuti asocijativni, diskurzivni momenti ponovo vrata. Pri tome, se misli na koncepciju civilnog društva od Antonio Gramsci (*società civile*). Civilno društvo je mišljeno kao treća društvena sfera, koja se nalazi između socioekonomske baze i političke suprastrukture. Ova *società civile* nikako se ne može shvatiti kao nezavisno područje, nego kao jedna interaktivna instanca, u kojoj se društvena (klasna) borba oko političke i kulturne hegemonije razriješava sa diskurzivnim, konsenzualnim sredstvima.⁷ Intencija Gramsci je najprije dakle bila proširenje marksističke teorije sa kulturnim aspektima i analiza hegemonijalne borbe u civilnom društvu; tako je dalje preostala zaostavština jedan pojam civilnog društva, koji ekonomske aktere iz civilnog društva inkludira i ovoga označava kao jedan autonomni prostor nedržavnih organizacija.

2. Ovvremeni sociološki diskursi o civilnom društvu

U suprotnosti prema njemačkoj od političkog hegelijanizma i kritičkog marksizma inspirisanoj pojmovnoj tradiciji, u kojoj je sa izrazom građansko društvo označen moderni, privatno ekonomski organizovani kapitalizam, anglosaksonska tradicijska linija *civil society* snažnije je sačuvala aristotelovsku predstavu jedne samoorganizirane asocijacije *Slobodnih i Jednakih* građana. To objašnjava, da se ovovremeni civilnodruštveni diskurs, koji istražuje mogućnosti jednog demokratskog asocijacijskog sistema, prvobitno na anglosaksonsko značenje pojma nadovezuje; *civil society* (die *Zivilgesellschaft*) ne može biti izjednačen upravo sa građansko-kapitalističkim ekonomskim poretkom. Svakako čini se lakše napisati, šta pojam civilnog društva nije, nego obrnuto pojam pozitivno definisati. Za pregnantnom i smislenom definicijom pojma traganje se često kao beskorisno pokazuje; mnogo se više nailazi na upravo različite, dijelom međusobno dijametralno suprotne načine primjene pojma. Tako, već dugo ne postoji saglasnost o tome, da li je sa pojmom civilno društvo mišljeno globalno društvo (Dahrendorf, Walzer, Taylor) ili se sa tim označava samo jedan segmentirani socijalni subsistem (Habermas). Kod pregleda aktuelnih diskursa o civilnom društvu ne dobija se zato jedna jasno prepoznatljiva definicija; u najboljem slučaju, dopušteno je u

---

Ökonomie“ naglašava Marx, da materijalni uslovi života značajno pravne i političke odnose determinišu, i otuda se konstatuje da političku anatomiju građanskog društva treba tražiti u političkoj ekonomiji.

⁷ Kebir, 1991: str. 49.

jednom prvom približavanju različitim diskursima o pojmu, imenovati veoma diferencirana obilježja pojma civilnog društva:

- Sa civilnim društvom je *prvo pojmljen totalitet javnih asocijacija, udruženja i organizacija, u kojima se građani okupljaju na dobrovoljnoj i spontanoj osnovi*. Pojam javnosti je pri tome upotrebljen kao normativni pojam; izrazito je naglašeno, da civilnodruštvene institucije stoje principijelno svakom akteru otvorene.
- Za civilno društvo je karakteristično, *da postoji pluralitet od udruženja, pokreta, informalnih grupa i asocijacija*. Upravo mnoštvo civilnodruštvenih institucija treba garantovati, da se javni diskurs sačuva od jednog birokratskog pustošenja ili deformacija.
- Jedno naredno obilježje je *autonomija civilnodruštvenih organizacija*. Pod autonomijom je pri tome shvaćena prije svega nezavisnost od jednog kartela moći odnosno birokratskog državnog aparata. Jedno vitalno civilno društvo može se zato, prema tome, prepoznati da se ono samo u javnom diskursu oko (mogućih) deformacija njegove autonomije informira i sebe sa tim otuda samo ponovo stabilizira.
- *Civilno društvo pretpostavlja određeni standard civilnih odnosno civilizatorskih oblika ponašanja*. Od aktera civilnog društva se očekuje, da oni njeguju jednu nenasilnu, tolerantnu i solidarnu komunikaciju međusobno. Civilnodruštveni akteri su otuda upućeni na oblikovanje civilizatorskih mehanizama i instanci; posebno tamo, gdje su oblici autokontrole nastupili na mjesto spoljašnjih instrumenata prijetnje i fizičke strane prisile, i samo pod tim kontekstualnim uslovima mogu se civilnodruštvene organizacije, pokreti i udruženja trajnije inaugurisati. Pored toga, kod odbrane civilnodruštvenih formi udruženja zahtijeva se i civilna hrabrost od strane socijalnih aktera.
- *Civilno društvo se odlikuje kroz legalitet njegovih institucija*. Ono se može iz ovog razloga samo tamo stabilizirati i trajnije izgraditi, gdje su sprovedena i institucionalizirana građanska ljudska prava. Pored osnovne pravne garancije slobode mišljenja, informisanja i okupljana, sa tim je isto tako mišljena i pravno državna zaštita privatnih područja života; civilnodruštvene institucije trebaju

jednu intaktnost privatne sfere, iz koje teku impulsi i podsticaji u javne institucije (javnost) civilnog društva.

- Institucije civilnog društva *raspolažu sa jednim utopijsko kreativnim potencijalom*. Pojam utopije je ovdje upotrebljen ne u jednom doslovnom, nego u alegorijskom smislu: civilnodruštvene asocijacijske interakcije nisu nikako bezvremenske i bezprostorne, nego su u diskurzivnim udruženjima, spontanim pokretima i kolektivnim djelovanjima usidrene, dakle faktički realizovane. Istovremeno strukture neformalne javnosti i javnog mnijenja transcendiraju postojeća stanja; proceduralni rituali i prakse razumjevanja, koji se na premanentnu kritiku i stalnu reviziju dostignutih konsenzusa odnose, opskrbjeni su sa jednim otvorenim horizontom novih mogućnosti. Otuda je dopušteno napisati, da civilno društvo raspolaže sa kontrafaktičkim implikacijama. Sa pojmom civilnog društva označava se korelacija napetosti između kompleksa institucionalnih obilježja i utopijskog programa.⁸

Nabrajanje individualnih obilježja civilnog društva je dakako sa teorijskim deficitima povezano, da se stvori sa tim imaginarni privid koherentne primjene pojma; osim toga, ne može se sa takvim metodološkim premisama očigledno dobiti jedan zaokružen teorijsko informativni pregled ovovremenih diskursa o civilnom društvu. Za potpuniju deskripciju pojma civilnog društva je stoga nužno argumente, načine poimanja, figure obrazloženja, postupke dokazivanja, na kojima se individualni koncepti zasnivaju, paradigmatično predstaviti. Danas je moguće idealtipski najmanje četiri teorijska diskursa ili škole razlikovati, koje pojam civilnog društva uvode na prominentno mjesto: diskurzivna teorija civilnog društva (2.1), komunitaristička (2.2), radikalno-demokratska (2.3) i liberalna teorija (2.4).

2.1 Da li je komunikativna moć civilnog društva dovoljna za modernizaciju političkog susbistema?

Diskurzivno teorijska koncepcija civilnog društva poziva se na jednu obimnu studiju od Andrew Arato i Jean L.Cohen (1992), u kojoj su autori primjenjujući društveno teorijski instrumentarijum teorije komunikativnog djelovanja od Jürgen Habermas razvili

---

⁸ Klein, 2001: str. 41.

deskriptivne i analitičke metode za proučavanje civilnodruštvenih institucija. U vezi sa njihovim shvatanjima prihvata Jürgen Habermas pojam civilnog društva i u njegovoj studiji iz sociologije prava „*Faktizität und Geltung*“ konkretizuje njegova poimanja civilnog društva.

Jürgen Habermas shvata funkcionalno diferencirana društva kao kompleksne socijalne totalitete, u kojima se sa životnim svijetom i sistemom susreću dva različito strukturirana područja djelovanja. Sa pojmom strukturalno izdiferenciranog životnog svijeta označavaju se upravo te oblasti modernih funkcionalno diferenciranih društava, koje su primarno preko, vrijednosti, normi kao i jezičkih procesa razumjevanja socijalno integrisane; prema Habermas obrazuju privatna sfera i javnost dva institucionalna poretka životnog svijeta (Lebenswelt). Ekonomija i političko upravna administracija važe nasuprot životnom svijetu kao medijski upravljani, funkcionalno osamostaljeni subsistemi, koji su primarno preko mehanizama systemske intergracije, otprilike mehanizmi moći i novca, integrisani.⁹

Životnom svijetu, koji se svodi na simboličku reprodukciju, pripada prema ovom shvatanju isto tako i sfera civilnog društva, koja se iz dobrovoljnih udruženja, asocijacija i pokreta sastoji. Civilno društvo nije jednako sa globalnim društvom kao cjelinom, nego je ono situirano unutar životnog svijeta i drži prema medijski upravljanim subsistemima ekonomije i političke administracije jednu očiglednu distancu. Sa rečenim, nikako se ne tvrdi, da su sa pojmovima civilnodruštveno strukturiranog životnog svijeta i sistema, socijalne i systemske integracije, dvije potpuno zatvorene društvene sfere mišljene, koje kao zatvorene monade bez interakcija stoje jedna nasuprot drugoj; naprotiv između životnog svijeta i sistema egzistiraju prema Habermasu polivalentni interaktivni odnosi. Oba funkcionalna subsistema ostaju prema životnom svijetu otvorenim, tako da komunikativna praksa svakodnevnice može egzogeno djelovati na ekonomiju i administraciju. Istovremeno biva upozoravano od precjenjivanja značaja civilnodruštvenih institucija; diskurzivno teorijski koncept civilnog društva može se pojmiti kao pokušaj, participativnim mogućnostima javno rezonirajućih aktivnih građana pripisati jednu opreznu konotaciju. Habermas u vezi sa Cohen i Arato piše o jednom strukturalno nužnom „samoograničavanju“ civilnodruštvenih asocijacija –

---

⁹ Habermas, 1995: str. 228.

projekat jednog radikalno demokratskog preoblikovanja modernog društva biva otuda opozvan. Civilnodruštvene institucije jačaju, piše Habermas, ne kao jedan centar upravljanja, koji sveukupne socijalne sfere kontroliše i upravlja. Akteri civilnodruštvene javnosti ne raspolažu političkom moći, jer ova cirkulira samo u političko-administrativnom susbistemu, nego u najboljem slučaju komunikativnim utjecajem; napokon oni mogu izazvati indirektnim putem rezonancu unutar funkcionalnih sistema, jer od civilnog društva emitovani signali su kroz institucionalizirane procedure sinhrono više puta filtrirani i moraju biti upravljačkim medijima u inherentne jezičke kodove prevedeni. Iako Habermas, kao što je istaknuto, civilnodruštvenim institucijama osporava sposobnost za samoorganizaciju društva, tako, ipak on ne sumnja u njegovu sposobnost za intersubjektivno samorazumjevanje; civilnodruštveno fundiran životni svijet ne oblikuje istina jedan upravljački centar, ali očigledno ipak predstavlja jedno favorizovano mjesto, gotovo prosmatrački i refleksioni centar, na kome refleksivno znanje ukupnog društva dolazi do izražaja. Kritički bilo bi se svakako smisleno upitati, da li ovo shvatanje ne stoji u očiglednoj antinomiji prema konceptu samoograničavajućeg civilnog društva; svakako čini se prema prije napisanom, da ovo nikako nije neproblematično, civilnodruštveno determinisanom životnom svijetu, pripisati sposobnost, znanje ukupnog društva reprezentirati. Habermas se interesuje u prvoj liniji za to, kako institucionalna legitimacija administrativno birokratskog kompleksa treba biti osigurana – protiv opasnosti osamostaljenja administrativne koncentracije moći.

2.2 Civilno društvo kao obrazloženje i realizacija ontologije individuma i slobode

Od 80-tih godina prošlog stoljeća, polazeći od Sjeverne Amerike, takozvani komunitarizam ostvario je značajan uticaj na političko teorijske i socijalno filozofske diskusije. Komunitarizam je dopušteno definisati kao poziciju suprotnu liberalnom mišljenju; polazna premisa komunitarizma je svakako kritika atomističkog individualizma liberalne tradicije. Iz pozicije komunitarizma – Charles Taylor, Michael Walzer, Michael Sandel – (po)dokazuje se kao posebno upitno shvatanje, da je kod pitanja pravednosti princip univerzalnih osnovnih i ljudskih prava svim formama kolektivnog samoodređenja predestiniran; nasuprot tome, oni zastupaju mišljenje, da je zajedničkim (komunitarnim) predstavama dobra pripisana normativna prednost. O

jednoj jedinstvenoj komunitarističkoj poziciji ne može se svakako govoriti, jer upravo kod kritike liberalnog principa pravednosti dopušteno je izvesti različite načine argumentacije. Ove razlike prestaju na ovom mjestu biti više interesantne; mnogo više je značajnije koncentrisati se na tekstove, koji su od komunitarističke strane ponuđeni za civilnodruštveni diskurs. U fokusu komunitarističkih razmišljanja stoji pri tome hipoteza, da se građanska društva ne mogu bazirati na apstraktnim pitanjima pravednosti, nego da su ona usidrena u solidaristički priznatim odnosima individuumu unutar zajednica. Politički diskurs moderne koncentriše se prema Taylor u bitnom oko pojma civilnog društva, koji je u poslednjoj deceniji ponovo otkriven i koji upravo doživljava njegovu socijalnu renesansu. Otuda je on razvio jedan socijalno antropološki pristup konceptu civilnog društva rekonstrukcijom novije istorije ovog pojma; za ovu svrhu on razlikuje dva značajna teorijska shvatanja pojma civilnog društva, naime takozvana „L-linija“, koja se poziva na engleskog filozofa Locke i druga nazvana prema francuskom filozofu Montesquieu „M-linija“. Za *Locke poziciju* je karakteristično, da civilno društvo shvata kao jednu nepolitičku i sa tim nedržavnu sferu; prema tome su procesi ekonomske razmjene roba i argumentativne rasprave već konstituirali jedan društveni totalitet, i to totalitet građanskog društva, koji se sastoji iz područja ekonomije i javnosti. *Montesquieu koncept* misli civilno društvo naprotiv kao jednu politički organizovanu cijelinu, pri čemu je odlučujuće, da je politička moć pojmljena kao diferencirana i na više nezavisnih aktera (institucija) distribuirana. Sa ovim shvatanjem nije nikako osporavano postojanje udruženja i asocijacija sa nepolitički definisanim ciljevima. Njihovo značenje ne sastoji se ipak u tome, da oni oblikuju jednu nepolitičku društvenu sferu, nego više u tome, da oni stvaraju osnovu za fragmentiranje i diverzifikaciju društvene moći unutar političkog sistema. Sada Taylor ne želi oba civilnodruštvena koncepta, koje on uzima iz novovjekovne istorije ideja, kao jednake varijante razumjeti; mnogo više operira on sa njegovim vlastitim prijedlogom pojma, jasno za Montesquieu liniju.¹⁰ Građansko društvo sa njegovim mnogobrojnim udruženjima i asocijacijama dopire, prema tome, duboko u političku sferu i samo preuzima funkcije političkog upravljanja; civilno društvo je kod Taylor, tako se može formulirati, pojmljeno kao jedno politički ili sistemski integrisano, državno regulisano civilno društvo. Taylor sa pravom ukazuje, da teoretičari na Istoku kao i na Zapadu, koji ovaj pojam upotrebljavaju, sa njim mnogo više izražavaju nego samo nezavisnost države i društva međusobno. Oni žele istovremeno sprovesti

---

¹⁰ Taylor, 1993: str. 132.

paradigmu zapadne demokratije, njenu istoriju i praksu. Da se iza toga stojeća premisa, da civilno društvo na Zapadu već egzistira, jasno je odmah na prvi pogled, ako se ima predstava o mreži od državnog uticaja samostalnih udruženja, koje imaju utjecaj na institucionalnu politiku, poziva dakle na jednu opštu definiciju civilnog društva.¹¹ Pored toga, poznaje Taylor još dva specifična određenja civilnog društva: prema prvom civilno društvo postoji samo tamo, gdje se društvo kao cjelina kroz udruženja, koja nisu od političke moći upravljana, struktuirana i gdje se njegova djelovanja mogu koordinirati. Alternativno ili dopunski prema ovom značenju možemo o civilnom društvu uvijek tamo govoriti, gdje ukupnost udruženja može državnu politiku signifikantno definisati ili modulirati.¹²

Američki politolog Michael Walzer proučava njegovu koncepciju civilnog društva u interakciji sa traženjem udobnog života unutar zajedničkog djelovanja u jednoj zajednici, koja se na zajedničke norme kao i predstave o dobrom zasniva. To znači za njega, da svi pokušaji jednu predstavu kao predstavu dobrog života predstaviti, trebaju biti odbačeni. Takve jednodimenzionalne predstave promašuju kompleksitet ljudskog društva. Civilno društvo na osnovi takvog jednodimenzionaliteta nije moguće osnovati. Na ovoj ravni leži koncepcija Michael Walzer, koji sa njegovim pojmom civilnog društva upravo želi to izbjeći, da se jednom društvenom subsistemu – kao Taylor politici – dopustiti prednost pred drugim subsistmima. U pojedinačnom distancira se on od četiri (prominentna) idejno-istorijska odgovora, koji istovremeno jedan drugi prostor djelovanja ili formu djelatnosti favorizuju; u njegovim očima ne može politička zajednica, isto tako kao ni ekonomska aktivnost, tržišna razmjena ili nacija sami za sebe garantirati dostizanje dobrog života. Traži se mnogo više, piše Walzer, „umjetnost povezivanja“, odnosno kombinacija četiri odgovora; iz ovog razloga izjašnjava se on za civilno društvo, koje sve četiri forme djelovanja ili oblasti djelovanja podjednako obuhvata. U idealnom slučaju civilno je društvo jedan prostor djelovanja svih prostora djelovanja, svi su obuhvaćeni, niko nije preferiran.¹³ Civilno društvo je sa tim koncipirano kao sveukupni društveni

---

¹¹ Razvoj jedne autonomne javnosti sa sopstvenim mišljenjem pokazuje se prema Taylor za oblikovanje specifičnog ovovremenog pojma civilnog društva kao vrlo značajno: U odnosu na Habermas označava on javnost kao jedan zajednički prostor u kome članovi društva kroz pluralitet medija ili neposredno kroz javni diskurs, raspravljaju o temama od zajedničkog interesa i na ovaj način su u stanju sebi jedno opšte mnijenje oblikovati. Time nastaje jedna sveobuhvatna komunikacija, u kojoj svi učesnici svakog drugog učesnika uzimaju u obzir. Taylor, 1993: str. 24.

¹² Ibid., str. 57.

¹³ Walzer, 1992: str. 78.

totalitet, koji sve socijalne subsisteme u jednu skladnu cijelinu integrira.¹⁴ Svakako, ostaje kod Walzera napokon pitanje bez odgovora, zašto (ravnopravna) kombinacija različitih polja djelovanja treba osigurati ili garantirati dobar život – upravo isto tako spajanje divergentnih načina djelovanja ne inkludira očigledno negativne odnosno ambivalentne posljedice djelovanja. U Walzer koncepciji komunitarističkog civilnog društva su sadržane očigledno normativne, premise, koje se kod detaljnijeg razmatranja veoma nevjerovatnim, utopijskim pokazuju. Problematično meni se na kraju čini i sam pojam civilnog društva; nije li izraz civilnog društva u osnovi tako apstraktan ili utopijski, da bi se on mogao primjeniti na jedan ukupan niz relevantnih situacija.

2.3 Civilno društvo i mogućnosti premanentne transformacije institucija socijalnog poretka

Radikalno demokratsku koncepciju civilnog društva razrdili su njemački sociolozi Ulrich Rödel, Günter Frankenberg i Helmut Dubiel. Da bi jednom samonastajućem civilnom društvu pripisali novo društveno imaginarno značenje, povezuju autori u njihovoj studiji „*Die demokratische Frage*“ tri argumentacijska pravca od Hannah Arendt, Claude Lefort i Cornelius Castoriadis o sekularizaciji političke moći na pozadini totalitarne vlasti. Od Hannah Arendt, oni preuzimaju stavove, da komunikacijska moć u svakom od polja nastaje, u kojima ljudi zajednički djeluju. Dalje, oni su preuzeli od Cornelius Castoriadis pojam društvene imaginacije, koji se koncentriše na društveno imaginarna značenja i iz toga izvedene predstave, koje jedan socijalni poredak o sebi projektuje i sa kojima on njegovom budućem razvoju pokušava dati novo simboličko značenje. I zaključno ulazi u koncept radikalnodemokratskog civilnog društva paradigma simboličkog dispozitiva demokratije od Claude Lefort, sa tim je ukupnost svih napora (nastojanja) pojmljena, koji streme kontinuiranoj demokratizaciji društva. Rödel, Frankenberg i Dubiel su primjenili skupno sada ova tri koncepcijska prijedloga kod njihove interpretacije konstituiranja demokratske formacije. Etabliranje demokratskih društava – autori studije orijentišu se prije svega, na samorazumjevanje deklaracije nezavisnosti i na

---

¹⁴ Za shvatanje odnosa između civilnog društva i politike odnosno civilnog društva i države poziva se Walzer na iskustvo iz bivšeg istočno evropskog bloka, da se nijedna država ne može dugo ili trajnije održati, kada je ona civilnom društvu potupno alijenirana. Odnos između države i civilnog društva je na poseban način stvarni paradoks: građanin biti je jedna od mnogo uloga, koje građani u civilnom društvu igraju, ali država nije samo jedno udruženje, kao što su to ostali. Demokratska država sa njenim institucijama stoji u službi civilnog društva; država intervenira u oblikovanje života, ona je segment i istovremeno garant sveukupnog civilnodruštvenog umrežavanja. Walzer, 1995: str. 66.

federalni ustav USA – je pojmljen kao komunikativni, stvaralački osnivački akt, kod koga se individue priznaju kao jedna asocijacija Slobodnih i Jednakih. Izrada jednog slobodno-demokratskog ustava i deklaracija o ljudskim pravima opisani su kao prvi akti eksplicitnog oblikovanja jednog demokratskog poretka, sa kojima se civilno društvo za sebe kao autonomno i za djelovanje sposobno totalitet uspostavlja; istovremeno je sa tim simbolički dispozitiv jedne demokratske republike doživio jednu prethodnu, ali ipak kontinuirano promjenljivu institucionalnu promjenu.

U komparaciji prema tradicionalnim društvima građansko društvo raspolaže sasvim promijenjenom legitimacijskom osnovom. Osnova djelovanja civilnodruštvenog ustava nije više religijski ili pravno razumski utemeljena, nego je u socijalnim odnosima sporazumijevanja (komunikacije) situirana – vertikalna obaveza podređenih nasuprot jednom transcendentalnom izvoru moći biva zamjenjena kroz horizontalnu obavezu, sebe interaktivno priznati kao *Jednake i Slobodne* građane. Rödel, Frankenberg i Dubiel izražavaju ove legitimacijske teorijske premise u formuli, da u civilnodruštvenim konstelacijama *pozicija suverene moći ostaje prazna*.¹⁵ Istina, pozicija moći biva faktički od izabranih reprezentanata i nosilaca funkcija temporarno zauzeta, ali ova moć se ne može dugotrajno prema institucijama građanskog društva osamostaliti, nego ostaje zavisna od simboličke i ritualne prakse civilnodruštvenih aktera. Projekt jednog autonomnog, samoregulirajućeg civilnog društva je nespojiv sa premisom eksteritorijalnog izvora moći.

Civilnodruštvena sfera, koja se kao mreža od diskurzivnih formi komunikacije konstituira, omogućuje prema shvatanjima ova tri autora javno artikulirano odnošenje društva prema sebi, sa tim je očigledno mišljeno, da civilnodruštvene institucije obrazuju jedan refleksivni, globalno društveni diskurzivni sistem, pa se otuda pretvaraju u jedan imaginaran društveni totalitet. Rödel, Frankenberg i Dubiel naglašavaju pri tome, da simbolički reprezentovana prava na autonomiju i samoodređenje, koja aktivni građani diskurzivno formulišu, oblikuju kritičko mjerilo, prema kojem socijalne institucije trebaju njihovo institucionalno ospoljenje mjeriti. Pri tome važi, da nijedan društveni subsistem nije isključen; privredne, pravne, naučne i političke institucije stoje podjednako na raspolaganju. Autori, dakako naglašavaju, da se ovo shvatanje ne svodi na

---

¹⁵ Rödel, Frankenberg, Dubiel, 1989: str. 89.

jedan antiinstitucionalizam; utopijsko programatski cilj (samo)etabliranog civilnog društva nije dokidanje svih institucionalnih formi djelovanja, nego permanentno preoblikovanje postojećih institucija. Utoliko se radi kod civilnodruštvenih nastojanja o podjednakom participiranju svih u moći, i ne oko dokidanja moći. Interesantno autori na kraju zastupaju ideju jednog samotransparentnog društva, dakle jednu ideju, koja je ipak ušla u njihovu prvobitnu radikalnodemokratsku koncepciju civilnog društva. Neki autori sa pravom govore o neobjašnjenim teorijskim ambivalencijama koncepcije od Rödel, Frankenberg i Dubiel, koji između jednog pragmatiskog i jednog utopijskog shvatanja neodlučno tamo i ovamo lutaju. Dok je na jednoj strani, politička imaginacija jedne od svakog skrbništva emancipirane i za zajedničku samovladavinu usmjerene zajednice dolazi do izražaja kao simboličko-demokratska osnova civilnog društva, na drugoj strani je opozvana ideja jednog permanentnog društvenog samoorganizovanja.

2.4 Građansko društvo kao garant kolektivnih prava i građanskog statusa

U posljednjim godinama je posebno britansko njemački sociolog Ralf Dahrendorf stavio predstavu jednog liberalnog civilnog društva (građansko društvo) u fokus njegovih aktuelnih razmatranja socijalnih konflikata unutar moderne. On je razvio socijalno filozofski pristup teoriji građanskog društva; kao jezgra ovog pristupa pokazuje se pojam *citizenship*, građanski status. Sa civilnim društvom je pri tome pojmljena jedna na osnovi liberalnih i individualnih temeljnih prava oblikovana socijalna sfera, koja nudi jedan humani i civilni diskurs za razrješenje socijalnih konflikata. Dahrendorf ne ostavlja sumnju o tome, da je u Evropi i u USA već odavno takvo civilno društvo institucionalizirano. Sa tim nikako nije iscrpljen utopijski potencijal jednog liberalnog civilnog društva; ova teorija kao budući cilj podržava stvaranje jednog svjetskog civilnog društva (*weltliche Bürgergesellschaft*).

Polazna premisa razmišljanja Dahrendorf je, da životne šanse u jednom društvu nisu nikada jednako, nego često nejednako distribuirane. Iz ovog razloga ide socijalni poredak često sa socijalnim nejednakostima i vlasću zajedno. Društvo se zove vlast, i vlast znači nejednakost – piše Dahrendorf. Socijalni konflikt, koji nastaje na nejednakoj raspodjeli životnih šansi, poprima unutar moderne oblik jedne borbe oko prava (*Anrecht*) i ponuda (*Angebote*). Prava definiše Dahrendorf kao ulazne karte, ona

legitimiraju pristup prema (oskudnim) dobrima i njihovu kontrolu. Pod ponudama je naprotiv shvaćena ukupnost postojećih materijalnih i nematerijalnih dobara, između kojih individue, koje imaju pravo pristupa javnim dobrima, mogu birati. Za realizaciju građanskih prava su dvije vrste institucija nužne: političke institucije kao nezavisno sudstvo za garanciju građanskih prava, političke partije i slobodni mediji, da bi politička alternativa došla do izražaja; i ekonomski akteri, koji na tržištu djeluju kao posrednik između ekonomskog građanina i bogatstva nacija.¹⁶ Za to su potrebne isto društvene institucije, što se za Dahrendorf zove građanska prava u glavama, srcima i prije svega u navikama ponašanja individuumu moraju postati stvarnost. Oni moraju postati institucije, norme, koje se bez spoljašnjih sankcija sprovode, jer su oni postali sastavni segment socijalnog habitusa čovjeka.¹⁷ Sa ovim je specificirana odlučujuća premisa Dahrendorf koncepcije građanskog društva.

U jednom historijskom osvrtu može se vidjeti, da se u posljednjih 300 godina katalog ponuda i prava – ovo važi za Evropu i USA – enormno proširio. Posebno je industrijska revolucija otvorila nove mogućnosti ponude, koje su prije toga smatrane neostvarivim. U isto vrijeme, došlo je do institucionalizacije novih prava, za do početka industrijske revolucije obespravljene socijalne grupe. U središtu socijalnih konflikata stajalo je i stoji sprovođenje (liberalnih) ljudskih i građanskih prava; za Dahrendorf su građanska prava čak postala fundamentalni pojam moderne. Građanska prava važe njemu kao prava posebne vrste, ova prava raspolažu jednim svakako bezuvjetnim pravim karakterom (Anrechtscharakter); sa tim je pojmjeno, da građanska prava postoje nezavisno od porijekla, socijalne pozicije i rezultata. Kod inauguracija opštih i posebnih građanskih prava razlikuje Dahrendorf u vezi sa Thomas Marshall tri istorijske faze; prema tome najprije su građanska prava u užem smislu (građanska osnovna prava), nakon toga politička prava i najzad socijalna prava institucionalizirana. Sa sukcesivnom inauguracijom opštih, političkih i socijalnih građanskih prava, koja napokon ni socioekonomski sferu nisu ostavila nedirnutom, došlo je do ublažavanja klasnog konflikta.

Dahrendorf razumije institucionalizaciju *opštih građanskih prava* i sa tim institucionalizaciju *modernog građanskog statusa* kao važnu dimenziju civilnih društava.

---

¹⁶ Dahrendorf, 1991: str. 259.

¹⁷ Ibid., str. 257.

Svakako, moraju po njemu biti i drugi subtilni uslovi ispunjeni, da bi se smisleno moglo govoriti o civilnom društvu. U pojedinačnom on označava tri dopunska obilježja, naime pluralitet civilnodruštvenih institucija, dalje autonomiju navedenih organizacija i napokon usidrenost civilnih građanskih vrlina. Sada, ako posmatramo kompleksnost civilnodruštvenih obilježja, onda postaje jasno, da se civilno društvo ne može od danas do sutra ostvariti; ono je naime upućeno na nevjerovatno visoko postavljene pretpostavke, tako da njegovo institucionaliziranje obuhvata jednu značajnu vremensku epohu. Za Dahrendorf civilna društva su osim toga stalno ugoržena; iz ovog razloga upravo isto tako intaktna civilnodruštvena infrastruktura stalno je za to pozvana, da sebe stalno reprodukuje i štiti od deformacija.

Osnovni pojam liberalnog poimanja društva je *pojam slobode*. Dahrendorf shvata sada pojam građanskog društva kao *medijum slobode*, dakle kao društvo, u kome je sloboda realizirana. Pored građanskog društva, treba sloboda očigledno i druge socijalne institucije i to upravo institucije tržišne ekonomije i demokratije. Svakako, ostaje kod Dahrendorf otvoreno, kako je odnos između civilnog društva, političke demokratije i tržišne ekonomije u pojedinačnom slučaju definisan. Mnogo više, kreću se njegova razmišljanja u dvije suprotstavljene putanje, o čijim nespojivostima on ne daje dublju analizu. Na jednoj strani su sa datim pojmovima mišljena tri različita, očigledno jedan pored drugog, ali istovremeno nezavisno jedan od drugog, egzistirajuća društvena subsistena; sloboda je prema varijantama izvornog teksta upravo kroz interakciju civilnog društva, demokratije i tržišne ekonomije omogućena i osigurana. Na drugoj strani, ovo se može tumačiti tako, da li su tržišna ekonomija i demokratija imanentno prožeti od civilnodruštvenog principa; prema Dahrendorf su naime mala i srednja preduzeća isto tako sastavni dijelovi civilnog društva kao i fondacije, udruženja. Prema tome, nije više sa pojmom građanskog društva samo jedan socijalni subsistem mišljen, nego se radi o društvu uopšte, ali istovremeno se radi više nego što neutralni, opšti pojam društva kaže. Ovo razumjevanje civilnog društva razvija Dahrendorf sada u četiri obilježja¹⁸: Prvi je *pluralitet*, odnosno kreativni kaos. Mnogobrojnost organizacija i institucija u svim životnim područjima treba da svim građanima individualnu realizaciju različitih životnih interesa omogući. Kao drugo obilježje navodi Dahrendorf *autonomiju*, u smislu nezavisnosti brojnih institucija i organizacija od jednog kartela moći, posebno

---

¹⁸ Ibid., str. 78.

od centralne države. Treće obilježje je *civilitet* u smislu odgovarajućih civilnih vrlina. Odlučujuće ovdje je, da su građani lično inkludirani u obaveze i odgovornosti za zajednicu i društvo. Dahrendorf navodi i četvrto obilježje *javnost*. Novija istorija je jasno pokazala, da je građansko društvo od svih stvari isto tako kroz dimenziju javnosti svim diktaturama i totaliternim sistemima „trn u oku“, jer upravo njene institucije, organizacije i asocijacije oblikuju jezgru otpora.

3. Komparacija pojedinačnih diskursa o civilnom društvu

Rekonstrukcija modernih diskursa o civilnom društvu još je jednom na to skrenula pažnju, da se iza ovog pojma skriva jedan konglomerat različitih, dijelom divergentnih predstava i teorija. Pri tome, je posebno upadljivo, da se pojam civilnog društva istina često primjenjuje u različitim teorijskim kontekstima, ali je mjestimično veoma nediferencirano opisan; jedna teorijski usmjerena analiza pojma, koja isto tako udovoljava dalekosežnim zahtjevima za pojmovne apstrakcije i generalizacije, dopušta se samo u malom broju slučajeva razraditi.¹⁹ Dalje je bitno naglasiti, da različiti teorijski diskursi uzajamno gotovo uopšte ne uzimaju u obzir jedni druge; kod pojedinačnih koncepcija civilnog društva čini se da se radi manje ili više o zatvorenim jezičkim konstrukcijama, koje ne razumiju – barem ne sistematski – konkurentne paradigme.

Jedna završna deskripcija pojma ne bi se sa ovim impresijama, koja prije dotiču površinu civilnodruštvenog diskursa, mogla zadovoljiti. Pošto je već u drugom dijelu teksta ukazano na neke inherentne nesaglasnosti i inkonzistncije pojedinačnih civilnodruštvenih diskursa, potrebno je u dijelu teksta koji slijedi iznijeti nekoliko kritičkih primjedbi, koje se odnose na esenciju civilnodruštvenih diskursa. Teorija civilnog društva je sklona devijantnosti, da važnost diskurzivnih i asocijacijskih elemenata u modernim socijalnim sistemima bude precjenjena. Sa ovom kritikom se ne negira činjenica, da se upravo u današnjim funkcionalno diferenciranim društvima dobrovoljna udruženja i javni diskursi komunikacije mogu identificirati; isto tako se ne osporava, da mreža spontano nastalih udruženja otuda raspolaže utjecajem na organizacije, institucije i društvene funkcionalne subsisteme. Pojam civilnog društva, projektuje ipak jednu imaginarnu predstavu, da ovoj mreži od asocijacija i korporacija

---

¹⁹ Kustura, 2004: str. 133

bude pripisana centralna vrijednost, u smislu da civilnodruštvene institucije napokon, oblikuju upravljački centar modernog funkcionalno diferenciranog društva. Da moderna društva, koja su u sebi funkcionalno diferencirana i vrlo kompleksno strukturirana, raspolažu jednim takvim centrom, čini se već po sebi sumnjivim; utoliko se više upitnim pokazuje otuda shvatanje, da to upravo trebaju biti civilnodruštvene institucije, koje su u jedan takav centar situirane. U odnosu prema teroijskim diskursima civilnog društva može se isto tako kritički argumentovati, da pojam civilnog društva izražava jednu vrlo reduciranu sliku moderne. Mnoštvo ekonomskih, političkih, pravnih, naučnih tokova komunikacije modernih društava nije moguće niti reflektirati, a još manje kontrolisati ili njima upravljati – ni jedan civilnodruštveni segment društva ne može globalno društvo reprezentovati.²⁰ Bez obzira na diskurzivnoteorijsku koncepciju od Habermas, impliciraju civilnodruštvene predstave očigledno nediferenciranost društva: civilno društvo negira monokauzalno strukturane učinke upravljanja ekonomije, prava, države i nauke odnosno pokušava, ove iz jedne društveno priznate pozicije kontrolisati; istovremeno ono ignoriše institucionalno „okamenjene“, birokratski regulisane nadležnosti i procedure odlučivanja. Pojam civilnog društva je čini se, uzevši sve zajedno, od društvene realnosti daleko udaljen; ovo može biti tada razlog, zašto koncept sadrži utopijske i kontrafaktične momente.

Jedan drugi prigovor odnosi se na normativne implikacije, koje su povezane sa pojmom civilnog društva. Očigledno je da civilnodruštveni diskurs preferira komunikacijske, kooperativne forme djelovanja, nasuprot tome, ignoriše nekomunikacijska (strategijsko, racionalno, birokratsko, ekonomsko) djelovanja odnosno sfere djelatnosti. Takav dualizam se ne pokazuje, iako se njemu izvjesna sugestivna snaga ne može osporiti, ni u kom slučaju kao neproblematičan. Nasuprot civilnodruštvenim shvatanjima, trebalo bi na već od socioloških klasika formulisana shvatanja podsjetiti, da sveukupni tipovi djelovanja mogu biti sa pozitivnim i negativnim implikacijama povezani; civilnodruštveni diskurs ekskludira već na kategorijalno pojmovnoj razini ambivalentnost socijalnog djelovanja i institucija.

Na pitanje, da li današnje društvo može sebe kao civilno društvo samoopisati, teško je zbog neodređenosti i nekonzistentnosti civilnodruštvenih predstava, pozitivno

---

²⁰ Klein, 2001: str. 335.

odgovoriti; uzimanjem u obzir upravo naprijed raspravljanih prigovora tendiraće se prije prema jednom negativnom odgovoru. U najboljem slučaju, može se reći, da moderna funkcionalno diferencirana društva pokazuju civilnodruštvene karakteristike, ali koje se ne mogu očigledno kao društveni totalitet odnosno favorizirani subsistem društva definisati. Jedna vremensko dijagnostička koncepcija moderne, koja moderno društvo u njegovoj ukupnosti želi obuhvatiti, može se zato od civilnodruštvenog diskursa inspirisati, ali ona neće, pojam civilnog društva kao jednu od njenih fundamentalnih kategorija inkludirati u analitičko pojmovni sistem.

Literatura:

- Adloff, F. 2005: Zivilgesellschaft; Theorie und politische Praxis, Frankfurt a.M./New York: Campus Verlag
- Dahrendorf, R. 1991: Betrachtungen über die Revolution in Europa. Stuttgart: DVA
- Dahrendorf, R. 1994: Der moderne soziale Konflikt. Essay zur Politik der Freiheit, München: Deutscher Taschenbuch Verlag
- Habermas, J. 1995: Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechtes und des demokratischen Rechtsstaates, Frankfurt a.M.: Suhrkamp
- Hegel, G.W.F. 1972: Grundlinien der Philosophie des Rechts, Frankfurt .M.; Wien, Berlin
- Honneth, A. 1995: Desintegration. Bruchstücke einer soziologischen Zeitdiagnose, Frankfurt a.M.: Fischer
- Kebir, S. 1991: Gramsci's Zivilgesellschaft, Hamburg: VSA
- Klein, A 2001: Der Diskurs der Zivilgesellschaft. Politische Kontexte und demokratietheoretische Bezüge der neueren Begriffsverwendung, Opladen: Leske+Budrich
- Kustura, M. 2004: Zivilgesellschaft und Demokratie: „Wieviel Zivilgesellschaft braucht die moderne Demokratie“, Berlin: Rosa Luxemburg Stiftung
- Rödel, U./Frankenberg, G./Dubiel, H. 1989: Die demokratische Frage, Frankfurt a.M.: Suhrkamp
- Taylor, C. 1993: Der Begriff der „bürgerlichen Gesellschaft“ im politischen Denken des Westens, In: Brumlik, M und Brunkhorst, H. (Hrsg.) 1993: Gemeinschaft und Gerechtigkeit, Frankfurt a.M.: Fischer
- Walzer, M. 1992: Zivile Gesellschaft und Amerikanische Demokratie, Berlin: Rotbuch